

Ranbemerknninger om antroposofien i Norge

Rune Slagstad

Artikkelen er et foredrag som Rune Slagstad holdt i Forum Berle, Litteraturhuset, 19. 9. 2013. Den er nylig også publisert i boken *Tilløp til offentlighet* (Pax, februar 2015), som er utgitt i anledning av forfatterens syttiårsdag.

Jeg samler mine ranbemerknninger i seks punkter: Steiner som handlingsideolog (1), vitalistisk motkultur (2), steinerskolens ekspansjon (3), Hallesby versus Steiner (4), historiografisk sideblikk (5), avsakralisert Steiner (6).

1. *Steiner som handlingsideolog*

Den som søker en idéhistorisk innføring til Rudolf Steiner, vil finne en instruktiv gjennomgang i Trond Berg Eriksens «Steiner i idéhistorisk lys» (Libra 4/2011). Han kjenner tiårene omkring 1900 i europeisk idéliv ut og inn, og tilbyr her en innsiktsfull idéhistorisk plassering av Steiner: «Det er et overgrep mot Steiner å stille ham utenfor historien og reservere en egen hylle for ham som om han var hevet over tidens omskiftelser.» Trond Berg Eriksens overordnede synspunkt er sammenfallende med mitt: Steiner må avsakraliseres, om han skal forbli en virksom historisk kraft.

Trond Berg Eriksen samler sin fremstilling i første rekke om Steiners resepsjon av Goethe og Nietzsche. Steiner var opptatt av Goethes oppfatning av individualitet. Det var ikke «en oppblåst og anmassende individualisme, som

hos romantikerne eller hos narsissistene i våre dager». Goethe søkte ikke det individuelle løsrevet fra det andre og de andre, men knyttet an til natur, historie og objektive ordninger: «Goethes individualisme søker ikke det isolerte, men det partikulære og egenartede. Det er noe Steiner som 'individualistisk anarkist' kunne forstå.» Steiner fastholdt Goethes program hele livet, fremholder Berg Eriksen. Men Steiner lot Goethe og Nietzsche bytte historisk plass: Goethe ga svarene på de spørsmålene Nietzsche stilte: «Steiner leser Nietzsche som om 'overmennesket' skulle være Goethe, og han fester seg særlig ved Nietzsches lære om 'alle tings evige gjenkomst' som foregriper hans egen reinkarnasjonslære.» Det var en reinkarnasjonslære som tok opp i seg karmabegrepet, et moment fra østlig mystikk.

Rudolf Steiner var aktiv i det tyske, teosofiske miljø omkring 1900, og var medstifter av og generalsekretær i den tyske seksjon av Teosofisk Samfunn. Avgjørende etter hvert for Steiners åndelige profil var betoningen av kristendommen. I sin selvbiografi har Steiner beskrevet hvordan han ved århundreskiftet hadde en indre opplevelse av Golgata-mysteriet. En hendelse som medvirket til Steiners brudd med det teosofiske miljøet, var de teosofiske ledernes presentasjon i 1910 av en ung hindugutt (med senere navn Krishnamurti) som den kommende verdenslærer, og det ble brukt ord som den gjenfødte Jesus Kristus. En utgang på denne striden var stiftelsen av Antroposofisk Selskap i 1912 med Steiner som drivende lederskikkelse med omfattende foredragsvirksomhet i inn- og utland. «Tregreningslæren» som han fremla i *Kjernepunktene i det sosiale spørsmål*, var et resultat av hans sterkere orientering mot det sosiologiske. Den utkom i 1919, samme år som den første Waldorfskolen ble etablert i Stuttgart på initiativ av direktøren for sigarettfabrikken Waldorf-Astoria som et tilbud for barn av bedriftens ansatte,

med 256 barn fra 1. til 8. klasse og 12 lærere. Drivkraft bak og styrer for skolen de første årene var Steiner selv.

Rudolf Steiner (f.1861) hørte til en bemerkelsesverdig generasjon i europeisk idéliv med filosofer som Bergson (f.1859) og Husserl (f.1859), psykologer som Freud (f.1856) og Jung (f.1875), og sosiologer som Durkheim (f.1858), Simmel (f.1858) og Weber (f.1864). For å forstå Steiners egenartede profil kan det være rimelig å føye til den noe yngre gruppe av handlingsmarxister som Luxemburg (f.1870), Lenin (f.1870) og Trotskij (f.1879) med formidlingen teori-praksis som sentral tematikk. Det avgjørende var også for Steiner det åndeliges virke i verden, ikke åndelig viten i og for seg. «Arbeidsbenken må bli alteret» var en av Steiners paroler. Men til forskjell fra de ulike handlingsmarxistisene var ikke det strategiske spørsmålet for Steiner politisk reform eller revolusjon, men *samfunnsreformasjon* i tråd med tidens *Lebensreform*-bevegelse. Med sin helhetsideologi om kropp, sjel og ånd utformet Steiner en egenartet posisjon i den tyske *Lebensreform*-bevegelsen. Om det gjaldt barneoppdragelse, naturvern, en ekspanderende pengeøkonomi eller en ensidig naturvitenskapelig forankret skolemedisin, søkte Steiner å utvikle samfunnsordninger i pakt med «livet selv». Med sin antroposofiske vitalisme ville han skape, som det har vært sagt, «en stikkontakt til de høyere energier»: det jordisk-sanselige tilkoblet det himmelsk-oversanselige i den konkrete, virksomme handling. Steiner var først og fremst en vitalistisk handlingsideolog: han tenkte i handling, i institusjonelt formende handling.

2. Vitalistisk motkultur

«In Norwegen wird sich die Anthroposophie stauen,» skal Steiner ha uttalt ved sitt norgesbesøk i 1921: Det vil tetne seg til i Norge. Uttalelsen har vært gitt ulike utlegninger. I *Norsk idéhistorie* (bind V) tolker Hans Fredrik Dahl uttalelsen som

en generell karakteristikk av åndslivet i Norge i mellomkrigsperioden med dens skarpe fronter, men også som en foregripelse av antroposofiens gjennomslag: I Nasjonalbibliotekets database er Steiner oppført med tilsammen 310 utgivelser på tysk og norsk – flere enn Marx og Lenin. «Antagelig er det bare Luther som kan slå Steiner i innflytelse målt i antall skrifter innført til eller oversatt i Norge,» skriver Dahl.

Det er ikke enkelt å gi et fyllestgjørende svar på steinerbevegelsens relativt sett sterke norske gjennomslag. Her skal jeg la det bli med ett moment: Den antroposofiske vitalismen er godt samstemt med en mer generell vitalistisk orientering i norsk kultur.

Vitalisme 1. – Hos Edvard Munch var det ekspressive et sentralt tema i hans skjellsettende bilder fra 1890-tallet, men det fortsetter slik også etter Munchs kroppslige vending etter 1905. Munchs orientering mot kroppen ble dokumentert ved den store Vitalisme-utstillingen på Munch-muséet 2006. «Warnemünde-triptykonet» (1907) med «Badende menn», atletiske mannskropper i flimrende sollys, malte Munch etter sommeropphold på badestedet Warnemünde på den tyske østersjøkysten. De tre bildene ga en fremstilling av livsstadier: ungdom, manndom, alderdom. Triptykonet med et midtbilde og to flankerende sidebilder var som en slags altertavle. Munchs Warnemünde-bilder markerte med hyllesten til den nakne mannskropp et oppbrudd fra fin-de-siecle-dekadansen. Bildene poengterte forbindelsen mellom mannskropp, mannlig kraft og sunn helse. Ragna Thiis Stang tolket dem som en hymne til vitalitet, «et fornyelsens bad», «et monument over det maskuline menneske». Warnemünde-triptykonet har av Gunnar Sørensen vært utlagt som «en syntese av vitalistisk filosofi og legemlig sunnhetsdyrkning». -- «Badende menn» var en opptakt til Auladekorasjonene med deres ikonografi: nakne

kropper i heroiserende positur som påminner om klassiske arketyper.

«Badescene fra Berlin», malt innendørs forut for Warnemünde-oppholdet, ble i Auladekorasjonene overført fra badehusets private, maskuline rom til en offentlig, monumental størrelse innen en nasjonaldidaktisk kunstsfære. De nakne mannsskikkelsene, et symbol på sunnhet og helse, står vendt mot «Solen», Aulaens sentrum. I Munchs produksjon var det slik en bevegelse fra måneskinn til sollys, fra melankoli til livsbejaelse. Munchs kosmiske vitalisme hadde solen som sentrum, som kraftkilde med lys og skygge.

Hos Gustav Vigeland var det en utvikling fra en emosjonelt vår observasjon, melodios åpen, beslektet med og påvirket av Auguste Rodin, som f.eks. Camilla Collettstatuen i Slottsparken (1909) og Fontenen i Vigelandsparken (1906–24), til den mer bastant naturalistiske entydighet som i det øvrige dominerer i Vigelandsparken (broskulpturene, Monolitten, Slekten). Mens et vitalistisk motiv var gjennomgående i de tidlige arbeidene, så som det kraftfulle Abel-monumentet i Slottsparken (1908) med dets heroiserende vitalisme – «Geniets intuitive Kasten sig ud i Rummet» –, uttrykker Vigelandsparkens broskulpturer med de dynamiske motiver dans, lek, kjærlighet, sinne og kamp en hverdagslivets vitalisme: en hyllest til det vitale livet i dets energiske, sunne utfoldelse i barnet, i ungdommen og i fruktbare kvinner og virile menn. Andre deler av Vigelandsparkens skulpturer har en tematisk horisont mot det sykliske liv-død/død-liv.

Vitalisme 2. – Vitalismen fikk sin fortsettelse i arbeiderpartistaten som kroppsstat med Rolf Hofmo, Gerhardsen-epokens idrettsgeneral, som en av dens fremste apostler (en annen var selvfølgelig helsedirektør Karl Evang). Hofmo var for ideologisk forblindet til å se nærheten mellom sin egen kroppsitalisme og Vigelands. Derfor kunne Hofmo bli en anfører i den tilspissede striden etter 1945 om Frognerparken egentlig skulle være en kroppslig skulpturpark eller en kroppslig idrettspark. Rolf Hofmo hadde foreslått at Vigelandsanlegget burde

begrenses for å gjøre Frognerparken i større grad til en idrettspark, og foreslo at nordre del av anlegget skulle stilles til disposisjon for idretts- og øvingsarealer. Hofmo måtte begrense sine planer for idrettsanlegg i Frognerparken, men Frognerbadet fikk han realisert. Det åpnet i 1955 i Frode Rinnans elegante arkitektoniske utforming, konsipert som en hvitvasket kontrast til det Rinnan og Hofmo anså som brunstriper i Vigelands skulpturelle kunst.

Det er tankevekkende at nettopp på den tiden da Hofmo førte sin strid mot Vigelands kroppskunst mest intenst, holdt han sitt store ideologiske foredrag, «Idrett og kultur» (1947), hvor hans kroppsvitalistiske hyllest til ungdommens kraft ikke lå noe tilbake for Vigelands kroppsvitalisme, som ble identifisert med nazistisk mentalitet. Ungdommen, «landets beste aktivum og største verdi», representerte «livskraft og styrke», i pakt med «et dypt, et primitivt behov», «det sunne folkeinstinkt». «Den sunne og gode idrett» var «botemidlet» mot «kulturlivets unatur»; den gjorde «mennesket igjen til et fritt, selvhjulpent, uavhengig vesen». Arbeiderbevegelsens kroppslighetskultur ble hos Hofmo modernisert med ungdommen som modell for samfunnskroppen. «Den fysiske og åndelig høgreiste ungdommen», anført av idrettsungdommen, var historiens nye subjekt.

Per Palle Storm var som professor i skulptur ved Statens Kunstakademi fra 1947 til 1980 den som mer enn noen annen kom til å bli kroppskulturens skulptør i arbeiderpartistatens epoke. At Per Palle Storm var i takt med den nye tid, ble dokumentert allerede i monumentet over Thorleif Haug, «skikongen» i form av rørlegger Haug med ski mellom hendene, avduket av kong Haakon i 1946. Vel ti år senere var også Per Palle Storm kommet til maktens sentrum i Gerhardsen-epoken. LO-kjempen på Youngstorget med sleggen over skulderen, «Arbeidermonumentet», ble avduket i 1958: en høyreist, ung mann som skrider fremover med faste, bestemte steg, med heroiserende trekk, reist i

sosialdemokratiets lykkelige øyeblikk, da arbeidsmannen marsjerte med taktfast rytme inn i den nye tid.

Storms største offentlige oppdrag ble utsmykningen av Oslo Rådhus. Storm hadde ikke nådd helt opp i den store skulpturkonkurransen i 1936, men etter 1945 fikk han det store oppdraget som førte til seks bronseskulpturer fra arbeidslivet: Håndlangeren, Elektrikeren, Steinhoggeren, Mureren, Tømmermannen og Steinbryteren. Ifølge oppdraget skulle skulpturene ha vært plassert i Rådhusets sentralhall, men pga. deres format ble de flyttet til trappen mot havnen. Storm selv var meget fornøyd: «Vi billedhoggere lager jo skulpturer for at de skal stå ut i friluft.» Skulpturene skulle uttrykke sitt eget rom. De seks skulpturene, preget av nitid modellering av arbeidernes anatomi: unge menn med slanke, langlemmete og nokså muskuløse kropper. «På en subtil måte har Storm både skapt øyeblikksbilder fra byggeplassen og uttrykk for den idealiserte arbeider, hevet over tid og sted.» Slik er kunsthistorikeren Svein Aamolds karakteristikk. «Hevet over tid og sted» er de knapt. Snarere er det Gerhardsen-epoken med dens vitalistiske hyllest til det kroppsarbeidende folket som er støpt i bronse.

Vitalisme 3. – «I løpet av de mange år under stupene på Hallingskarvet har jeg utviklet en fordomsfull, ulikevektig holdning: jeg er konstant på livets side, mot stein og klippe når jeg ser liv skyves bort og det uorganiske vinner terreng.» Det Arne Næss kalte «økosofi T» («T» for Tvergastein, Næss' hytte under Hallingskarven) er en lære om enheten ved alt som er levende. Den innebærer at mennesket ikke har rett til «å gjøre rikdommen og mangfoldet av liv mindre – unntatt for å tilfredsstille vitale behov».

Med sin vitalistiske livsfilosofi rykket den aldrende Næss ganske nær en idétradisjon som han i sin tidligere fase hadde stått ganske fjernt fra, iallfall i filosofisk henseende, nemlig den romantiske filosofi fra Henrich Steffens, via Wergeland og Grundtvig til Christopher Bruun og hans forsvar for emosjonaliteten, "Hjertets Dannelse", i individuell og kollektiv henseende: en

spirituell vitalisme med sans for det mystiske. De frilynte folkehøyskolene, som så å si institusjonaliserte det romantiske dannelsesmotiv, kom i Norge til å ha en pregende betydning, men på en mer indirekte og derfor vanskeligere identifiserbar måte enn i Grundtvigs Danmark med en bred og kontinuerlig folkehøyskolebevegelse. Bruun var, som Jens Arup Seip har påpekt, en profet «som nok inspirerte mange, men fikk følge av få». Blant dem som førte Bruuns spirituelle vitalisme videre, var det antroposofiske Lom-miljøet med Olav Aukrust, Gudrun Blekastad (Aukrusts hustru), maleren Hallvard Blekastad og forfatteren Ingeborg Møller, mor til steinerskolelæreren Dan Lindholm.

Vitalismen med dens sentraleuropeiske utspring omkring 1900 fikk utover 1900-tallet en mangefasettert fortsettelse. Et fellestrekk ved den vitalistiske orientering kan sies å være en reaksjon mot tilværelsens tiltakende mekanisering. I dens sosialdemokratiske versjon ble den i stor grad en naturalistisk kroppsvitalisme, en åndsforlatt vitalisme, som stod fremmed overfor den idealistisk inspirerte vitalisme som kan følges fra Steffens til den sene Næss – og til antroposofenes spirituelle vitalisme, «åndsvitenskap», med en tilstrebet bevegelig balanse mellom det legemlige, sjelelige og åndelige. Men i realiteten har det nok på antroposofisk hold vært mer ånd enn kropp: teaterscenen som viktigere enn gymnastikksalen.

Det vitalistiske bidro til å gi Steiners lære nasjonalt gjennomslag, men samtidig ble antroposofien med sin spirituelle vitalisme rykket ut av det historisk-sosiologiske og over i det kosmisk-antropologiske. Tregreningslæren, som jeg tolker som ett forslag blant flere på å sette begrep på et utviklingstrinn av det borgerlig-kapitalistiske samfunn, løftes ut av sin bestemte, historiske kontekst og gis et utspring i livet selv: samfunnslivets lover som avtrykk av lovene i de høyere åndsverdener. Har antroposofiens spirituelle vitalisme med

dens orientering mot det kosmisk-organiske gjort den mindre virksom som samfunnsreformatorisk bevegelse?

3. Steinerskolens ekspansjon

Rudolf Steiner holdt sitt første foredrag i Norge 1908, Antroposofisk Selskap som var blitt stiftet i 1912/13 i en rekke land, også i Norge, ble i 1923 reorganisert til Det almene antroposofiske selskap. Den første steinerskolen i Norge kom i Oslo i 1926; antroposofenes viktigste bidrag til det norske samfunn kom på mange måter til å bli på det pedagogiske feltet. På denne bakgrunn er det tankevekkende at steinerskolen og dens pedagogikk stort sett har blitt oversett i de pedagogiske standardverk, men ikke bare der. Med sin studie *Visjoner og vilkår. Om steinerskolens utvikling i Norge 1926- 2004* (phd-avh. Universitetet i Oslo, 2013) bryter Anne-Mette Stabel nytt land i norsk skoleforskning. Det er en meget solid avhandling, som jeg vil lene meg mot i de følgende skolehistoriske partier.

Den sentrale adresse i den norske antroposofiske bevegelsens historie har vært Oscars gate 10 i Oslo, siden 1918 i bevegelsens eie. Det var her den første steinerskolen ble åpnet, men den flyttet året etter til nytt lokale i Josefines gt. 34, tidligere Hallings pikeskole, hvor den forble til skolen ble innstilt i 1936. Det var to lærere, den ene av disse var Signe Roll, som også var leder for skolen. Hun var utdannet sykegymnast ved Gymnastiska Centralinstitutet i Sverige og studerte fysiologi ved universitetene i Oslo og i Basel og ble viktig for utviklingen av faget eurytmi. I 1926 var det 12 elever, neste høst 54, i 1931 102, hvoretter det gikk nedover til skolen ble innstilt i 1936 etter intern strid i lærerkollegiet. I 1932 var det startet en steinerskole og etter hvert også barnehage i en privat villa i Bernhard Herres vei i Oslo i regi av Gulle Berg og Vult Simon. Da disse to i 1943 måtte flykte til Sverige, ble skolen drevet videre av Dan Lindholm, Christian F.

Smit og Helene Cecilie Vogt. Det var disse tre som startet den nye steinerskolen i Oslo i 1946. I 1929 ble det etablert en steinerskole i Bergen. Også i Bergen var det kvinner som stod i spissen for skolen, bl.a. med Borghild Thunold som første lærer.

Det var imidlertid få eller ingen spor av steinerpedagogikken i den store reformpedagogiske grunnleggingsfasen i mellomkrigstiden. I andre halvpart av 1930-tallet kom Ernst Sørensen til Bergen som en av lærerne og bidro til å gi bevegelsen et visst nærvær i det offentlige kulturliv via Morgenavisen, en relativt dannet lokalavis for bergensborgerskapet.

I de første tiårene etter 1945 fantes det to steinerskoler i Norge med i alt 146 elever (1945), 640 (1970). I Oslo fikk skolen i 1962 eget bygg (Hovseter), Bergen sitt i 1969/70 (Paradis). På begynnelsen av 1960-tallet var det intens debatt i Oslo skolestyre om kommunal bevilgning til skolens drift. Per Lønning (den gang stortingsrepresentant for Høyre) var prinsipielt for støtte med henvisning til Menneskerettighetserklæringen som slo fast foreldres rett til å velge skole for sine barn, men at prinsippet ikke hadde noen verdi dersom «bare bedrestilte familier kunne benytte seg av den». I Arbeiderpartiet var en derimot i tvende sinn. Werna Gerhardsen mente private skoler ikke skulle ha økonomisk støtte, mens to andre representanter for Arbeiderpartiet, Trygve Bull (stortingsrepresentant for Arbeiderpartiet) og Olav Brunvand (mangeårig redaktør for Arbeidernes Pressekontor) var prinsipielt imot private skoler, men var positivt innstilt til steinerskolen pga. dens positive pedagogiske impulser. Brunvand hadde selv en sønn på skolen og hadde gode erfaringer, mens Bull anså den som «pedagogisk eksperimentskole» som kommunen burde overta. Kai Piene, også han, som Bull, tidligere motdagist med adresse Husebygrenda, nå rektor for Pedagogisk Seminar ved Universitetet i Oslo, var positiv til offentlig støtte først og fremst fordi skattepengene foreldrene betalte «kommer den skole

til gode hvor de ønsker at deres barn skal gå». Lønning og Brunvand som begge brøt med sine prinsipper, bemerket i debatten ifølge Stabel: «Lønning uttalte at han ikke likte steinerskolen, men stemte for ut fra sitt positive grunnsyn på private skoler. Brunvand så det omvendt: Han likte ikke private skoler, men fant å måtte støtte steinerskolen på grunn av dens pedagogikk.» Steinerskolen fikk offentlig støtte, men vesentlig avkortet.

En betydelig ekspansjon fant sted på 1970-tallet og utover. I 1970 var det 2 skoler og 640 elever, i 1985 2543 elever fordelt på 16 skoler. Viktig forutsetning var lov om statsstøtte til private skoler (1970), som ga skolen et betydelig bedret fundament. I løpet av perioden ble skoleløpet utvidet fra 7-årig til 9-årig, fra 1977 ble de første steinerskolene utvidet til 12-årige. Tredje steinerskole kom i Bærum (Grav) i 1971, i 1972 Trondheim, i 1973 på Nøtterøy, i 1977 Haugesund og Moss, i 1979 Fredrikstad og Stavanger, i 1981 på Stange utenfor Hamar, i 1982 Lørenskog, i 1983 Asker og Nesodden, i 1985 Hurum, Lillehammer og Drammen. I 1981 ble det startet et helgeseminar, Antroposofisk-Pedagogisk Seminar, som etter hvert ble Rudolf Steiner Høyskolen med 3-årig almen- og førskolelærerutdanning og mastergradsstudium i steinerpedagogikk. I 1986 var det 16 skoler, i 2013 35. Samtidig var det betydelig geografisk ekspansjon: I 1987 kom den nordligste skole i Tromsø, samme år Gjøvik/Toten og Ålesund, 1988 (Ringerike), 1989 (utenfor Askim), 1992 (Ås og Kristiansand), 1997 (Fosen og Nordstrand i Oslo), 1999 (Rotvoll), 2001 (Furu), 2002 (Eidsvoll), 2003 (Arendal og Jæren). I Norge er det i dag i tillegg til 52 barnehager 35 grunnskoler (13 med videregående trinn), dessuten tre skoler for utviklingshemmede barn.

4. Hallesby versus Steiner

Det norske samfunn ble fra slutten av 1800-tallet sterkt preget av de motkulturelle bevegelser festet til lavkirkelighet, avholdssak og landsmål. Det

var periferiens bevegelser som opponerte mot en dominerende sentrumskultur båret frem av den styrende embetsmannselite. Disse motkulturelle bevegelsene var noe langt mer enn periferienes forsvarsbevegelser, kulturelle forskansninger mot en inntrengende sentrumskultur, slik de tidvis er blitt forstått på statsvitenskapelig hold. De var nok også det, men ingenlunde bare det. Det karakteristiske for motkulturene i det norske system har vært deres *samfunnsformende*, i noen tilfeller *samfunnsomformende* rolle. Dette illustreres med all tydelighet av 1900-tallets to store, motkulturelle bevegelser, som ikke sprang ut av periferiens, men av samfunnets sentrale konfliktområder. Først arbeiderbevegelsen hvis formative fase falt sammen med steinerbevegelsens formative fase i norsk kontekst. Gjennom etterkrigstiden, "Gerhardsen-epoken", ble riktignok ikke kapitalismen avskaffet, slik bevegelsens sosialistiske entreprenører hadde drømt om, men det ble skapt et samfunn som var langt mer humant for langt flere enn tilfellet hadde vært i det gamle. Fra 1970-tallet brøt kvinnebevegelsen gjennom som motkultur – og innledet en kulturrevolusjon som vi befinner oss midt i. Om "Gro-epoken" i norsk politikk har det vært sagt, og kanskje ikke helt med urette, at den mer enn noe bidro til en gradvis sosialdemokratisk overgang til matriarkatet.

Helge Ole Bergesen har i en vesentlig artikkel stilt spørsmålet: «Steiners etterfølgere – subkultur eller motkultur?» Jeg har ved en tidligere anledning hevdet at steinerbevegelsen gjennom sine første hundre norske år snarere har forblitt en subkultur enn en reell motkultur. Jeg vil nyansere dette synspunkt ved en sammenstilling av steinerbevegelsen med indremisjonsbevegelsen og dens lavkirkelige motkultur. Jeg minner om at Menighetsfakultetet ble åpnet i 1908, samme år som Steiner første gang besøkte Norge, med Ole Hallesby som den sentrale handlingsideolog og strateg. Mot det ekspanderende «hedenskap» stilte Hallesby kristianiseringsprosjektet -- en kamp om det ideologisk-kulturelle

hegemoni i samfunnet, med kaderutviklingen som det sentrale instrument. Det var noe leninistisk over Hallesbys kristianiseringsprosjekt. Anført av «gjenfødte personligheter» med faglig kompetanse skulle det skapes en «landsvekkelse». Hallesby lanserte et storstilt pietistisk dannelsesprosjekt, egentlig et skoleprosjekt: påvirkning allerede av barnesjelen, «den daglige paavirkning av disse smaa mottagelige hjerter», gjennom kristelige lærerskoler, kristelige ungdomsskoler, bibelskoler og kristelig gymnas. En strategisk nøkkelinstitusjon var Kristelig Gymnas (1913) -- et gymnas hvor de unges tro «ikke rives fra dem, men styrkes og modnes»; Kristelig Gymnas skulle være en undermur for Menighetsfakultetet, selve kaderskolen.

Hallesbys pietistiske reformasjonsprosjekt var tenkt ovenfra og ned: først utdanning av avantgarden gjennom MF, med et virke innen i de offentlige institusjoner (kirke og skole). Også Steiners vitalistiske reformasjonsprosjekt hadde skolen som nøkkelfelt, men som en mer organisk fremvekst nedenfra og opp; ikke misjonering og omvendelse, men langsom forming av person og samfunn. Utgangspunktet var barnelivet og en begynnende institusjonalisering av en alternativ skole med barnet i sentrum (og en alternativ religiøs institusjon i Kristensamfunnet). Det ble en gradvis utvikling videre oppover, med Rudolf Steiner-høyskolen, MFs antroposofiske pendant, som kronen på verket.

5. Historiografisk sideblikk

Antroposofene var relativt sterkt til stede i etterkrigstidens idédebatt med markante skikkelser og deres tidsskrifter: Tidsskriftet Janus (redigert av Alf Larsen 1933-41) fikk sin fortsettelse i Spektrum (1946-54), Horisont (1955-67) og Libra (1972-). På Morgenbladets kultursider dominerte Ernst Sørensen, Aasmund Brynildsen, Øistein Parmann og Erik Egeland. Det var individuelle stemmer mer enn bevegelsesstemmer. Det er her selvfølgelig et unntak: pedagogikk- og

skolefeltet, med Jens Bjørneboe som anførende litterær ideolog. Med etableringen av en reelt eksisterende, alternativ pedagogisk kultur fikk steinerbevegelsen et institusjonelt gjennombrudd. Gjennom 1960-tallet bidro den antroposofisk inspirerte pedagogikk til å sette den offentlige dagsorden: Bjørneboes *Jonas* (1955) selvfølgelig, men ikke mindre betydningsfull var Karl Brodersen, som i sentrale år på slutten av 60-tallet preget debatten med sine Pax-utgivelser: *Oppdragelse til frihet* (1966) og *Skole og antiskole. Er den norske skole moden for revolusjon?* (1969). Som virksom handlingsideologi – og ikke bare via beåndede kronikker på Morgenbladets kultursider – var antroposofien for mange på denne tiden sammenfallende med steiner-skolen, slik det også het i *PaxLeksikon* (1978-81): "Antroposofi, se Steiner-skolen". Det var ikke almen oppslutning i redaksjonen om oppslagsordet "Steiner-skolen" i *PaxLeksikon*. Heller ikke da jeg kom tilbake med Jo Sandviks vennlige artikkel, var det unison begeistring. Men artikkelen står der, signert av denne musisk-antroposofiske hedersmann.

Men hvor ble det av Steiner-pedagogene i de store utdanningspolitiske kontroverser med Gudmund Hernes på 1990-tallet? Stilt overfor et ekspanderende pedagogisk kontrollregime, som på det mest grunnleggende kolliderte med Steiner-pedagogikken, var Steiner-pedagogene nærmest fraværende i det offentlige rom. Norsk utdanningsdebatt hadde fortjent antroposofisk inspirerte stemmer som opptrådte med en større selvbevissthet, noe som ikke ville være urimelig for en bevegelse som har lært landets mangeårige statsminister å lese og skrive (men neppe å regne).

De antroposofisk inspirerte har like gjerne beveget seg til venstre som til høyre. På 1970-tallet og utover kom det sterkere anarkistiske stemmer på antroposofisk hold gjennom tidsskriftet *Arken* med Kaj Skagen og Peter Normann Waage, og Steiners tregreningslære ble reformulert som en form for desentralisert sosialisme. Det var en antroposofisk venstreradikalisme som var

sterkt inspirert av Bjørneboes anarkisme. Hjalmar Hegge, utvilsomt den mest betydelige filosofiske skikkelse blant antroposofene, beveget seg mellom frontene, eller rettere: fra den ene til den annen front (eller omvendt). Hegge var utdannet som siviløkonom (fra NHH 1947) og begynte på den næringsliberalistiske høyrefløy omkring Libertas, men ble med årene en markant miljøaktivistisk EEC-motstander, som ga et prinsipielt forsvar for sivil ulydighet. Hegge som ble sikret et tilholdssted ved Filosofisk Institutt, Universitetet i Oslo, under Arne Næss' pluralistisk orienterte regjeringstid, brakte frem igjen hegelianeren Marcus Jacob Monrad, den betydeligste filosof i norsk tradisjon. I sitt hovedverk, *Frihet, individualitet og samfunn* (1988), utviklet Hegge sin Steinerinspirerte posisjon via tradisjonens skikkelser som Aristoteles, Thomas Aquinas, Hegel og Marx i konfrontasjon med tidens toneangivende samfunnsteoretikere som Habermas og Luhmann. Hegge hadde også et inngående filosofisk oppgjør med Jon Elster før denne ble en postnasjonal størrelse.

Hans Fredrik Dahl hevdet i sitt foredrag «Antroposofien i norsk idéhistorie» (Forum Berle 2005) at det finnes lite av undersøkelser og litteratur om de spiritualistiske strømninger i Norge i mellomkrigstiden: «De spiritualistiske retninger har ikke påkalt stor interesse (...). De må anses som mer eller mindre glemt i Norge, overskygget fullstendig av de dominerende hovedstrømninger.» I senere tid er det kommet fremstillinger også av denne del av åndslivet, antroposofien inklusiv, med studier av Tonje Mehren, Ivo de Figueredo og ikke minst Hans Fredrik Dahl, som i *Norsk idéhistorie* tar den spirituelle orientering i mellomkrigstiden på et helt annet alvor enn det som har vært vanlig på historiefaglig hold.

I de senere år har det også på antroposofisk hold funnet sted en mer systematisk opparbeidelse av egen historie gjennom en rekke av bokutgivelser i regi av Antropos forlag, men ikke bare der. En summarisk oversikt kan bidra til å

tydeliggjøre linjene i en mer eller mindre antroposofisk tradisjon i norsk kontekst: Hjalmar Hegge, *Essays og debatt. Om filosofi og vitenskap – natur og samfunn* (1993), Karl Brodersen, *Underveis* (1997), Ernst Sørensen, *Den tredje kraft* (2003), Niels Magnus Bugge, *Åndstradisjon som opprør* (2007), Kaj Skagen, *Den nødvendige utopi* (2009), og til neste år er bebudet en samling av Aasmund Brynhildsens essays: *Til forsvar for mennesket*. Hit hører også Terje Christensens sobre utgivelse *En kulturimpuls slår rot. Fra antroposofiens første tid i Norge* (2008) og Terje Christensen/Oddvar Granly, *Mot strømmen. Norske antroposofier i biografiske skisser* (2011). Pax-utgivelsene *Fascinasjon og forargelse. Rudolf Steiner og antroposofien sett utenfra* (Cato Schiøtz/Peter Normann Waage, red. 2000) og *Rudolf Steiner som filosof* (Terje Sparby, red. 2013) plasserer antroposofien i en videre kontekst, kulturelt og filosofisk. – I de siste tiårs antroposofiske vending ut av det lukkede rom har Cato Schiøtz vært den sentrale entreprenør, gjennom Forum Berle, men ingenlunde bare der.

Tore Rems store Bjørneboe-biografi i to bind (2009, 2010) beror på et omfattende kildearbeid og bringer mye nytt stoff. Den plasserer Bjørneboes liv og verk i en langt fyldigere og bredere kulturhistorisk kontekst enn det som tidligere har vært tilfellet. I denne sammenheng vil jeg kun peke på et par punkter vedrørende den antroposofiske bevegelsen hvor Rems studie ikke holder mål.

Det ene gjelder *Rudolf Steiners syn på homofili*: «I sine tusenvis av foredrag og sin store tekstproduksjon for øvrig er Steiner aldri inne på temaene homoseksualitet eller biseksualitet. Bare en usikker anekdote synes å være overlevert.» Ifølge denne «skal Steiner ha anbefalt modellering som terapi for homoseksuelle». Rem holder seg her, som han sier, til «en usikker anekdote», en vandrehistorie med meget usikkert kildegrunnlag, og belegger sin påstand med en henvisning til Arne Enges artikkel «Antroposofier om homofili» (Libra 2/

2007). Men Rem velger å se bort fra to andre informasjoner i Enges artikkel som begge peker i motsatt retning av Rems påstand. Den ene er at Steiner tidlig på 1920-tallet skal ha ment at homofili ikke kunne være noe til hinder for å vies til prest i Kristensamfunnet - på den tid et meget radikalt synspunkt. Den andre er at Steiner valgte den homofile skotten og Max Stirner-utgiver John Henry Mackay som forlover da han giftet seg i 1899.

Det andre punktet gjelder *antroposofene og den tyske okkupasjonen 1940-45*. Det gjelder fremstillingen av Karl Brodersens rolle spesielt, men også antroposofene mer generelt. Brodersen (f. 1917) uttrykte i sin ungdom tidlig på 1930-tallet sympati med NS, før han senere i gymnastiden ble marxist og tilhenger av Mot Dag. «Da Bjørneboe ble kjent med Brodersen høsten 1941, hadde trønderens reise gjennom tidens tankesystemer allerede tatt en religiøs dreining,» skriver Rem. Brodersen valgte ifølge Rem, som Bjørneboe og André Bjerke, «å stille seg utenfor politikken»: «Som om det å skulle gå inn i motstandskampen ville hemme deres individualitet.» På samme vis som Bjørneboe skal Brodersen ifølge Rem ha gjort seg skyldig i et slags mentalt landsforræderi: han visste at han ikke var en god nordmann. – Det Rem unnlater å nevne er at Brodersen, som i 1940 var pasifist, møtte til krigstjeneste i den norske hæren i april dagene og deltok i skarpe trefninger med tyske soldater i Gjøvik-området og nesten satte livet til. I sin «selvbiografiske skisse», gjengitt i *Underveis*, utgitt i 1997, året før han døde, fortalte Karl Brodersen også om sitt skjellsettende møte med Max Webers tekster. Av sin bror, sosiologen Arvid Brodersen, ble han gitt i oppgave å oversette «Politikk som livskall», som utkom på norsk sammen med «Vitenskap som livskall» under tittelen *Videnskap og politikk* (1936), interessant nok den første oversettelsen overhodet av disse nøkkeltekstene i Webers forfatterskap fra tysk. For Brodersen gikk det en linje fra Weber til Steiner, som han ble kjent med først flere år senere: «Med den

forskjell at Weber med all sin fromhet og sin religionssosiologi var en utpreget agnostiker og Rudolf Steiner nærmest det motsatte.» I 1937 var Brodersen noen måneder i Berlin og kom via sin bror i kontakt med Theo Haubach, en sosialdemokratisk motstandsmann, som hadde sittet i konsentrasjonsleir med nobelprisvinneren Carl von Ossietzky (Brodersens bror hadde nær kontakt med antinazistiske motstandsmiljøer i Tyskland): «Vi var i våre samtaler fremfor alt opptatt av hvordan man skulle bli kvitt hitlerismen.» Haubach ble henrettet sammen hundrevis av andre tyske motstandsmenn etter det mislykte attentatforsøket mot Hitler 20.juli 1944. «For meg føyer han seg inn i rekken av eldre venner og lærere som åpnet mine øyne for det sanne Tyskland,» skriver Karl Brodersen i sin selvbiografiske skisse.

I en heftig polemikk med Kaj Skagen i Dag og Tid etter hans kritiske omtale av bind 1 av biografien (Dag og Tid, 18.9.2009), hevdet Rem at Skagen tvang hans tolkninger « i eintydig negativ retning»: «Slik meiner eg at han sjølv vert antroposofanes verste fiende.» Og Rem la til: «Det eg gjer, er å prøva å skildra ein mellomposisjon som mange av antroposofane hamna i. Det spesielle var at dei var tysk-vende med eit nært tilhøve til tysk kultur. Og at dei hadde ei spiritualiserande haldning. Det skapte ambivalens og sette Bjørneboes miljø utanfor den norske krigsrøynsla.» (Dag og Tid, 2.10.2009). Rem trakk her, som i boken, linjen fra det han kalte «kvietismen» hos antroposofene under okkupasjonen og inn i etterkrigsperioden: «Utan å skildra denne særeigne røynsla, noko som ikkje har vore gjort før, er det vanskeleg å skjønna rolla til antroposofane i den norske etterkrigstida. Då krigen var over, stod dei utanfor den kollektive forståinga av krigen som seinare har dominert det offentlege ordskiftet og dei vart aldri del av kollektivismen som prega denne tida.»

Rems fremstilling samsvarer ikke med det vi for øvrig vet om antroposofene og okkupasjonsårene. La meg bare nevne det følgende: Hjemmet

til Betty og Sophus Clausen (senere generalsekretær i Antroposofisk Selskap) ble i perioder benyttet som dekkleilighet for motstandsbevegelsen, bl.a. motstandsmannen Gregers Gram ble holdt skjult der i halvannet år. Dan Lindholm, en av steinerskolelærerne, ble arrestert under razziaen mot universitetet i 1943, sammen med Sam Ledsaak og Arne Smit. Lindholm kom til Grini, mens Ledsaak og Smit ble med fangetransporten til Buchenwald. De var i konsentrasjonsleir til krigens slutt, og etter krigen arbeidet de tre sammen i lærerkollegiet ved steinerskolen i Oslo, Smit som skolelege. Leif Holbæk-Hanssen, senere professor ved NHH, var aktiv i motstandsbevegelsen fra 1940, ikke minst i den illegale pressen. Antroposofisk Selskap hadde under krigen vel 200 medlemmer – av disse ble, så vidt jeg vet, to eller tre NS-medlemmer, klart mindre enn gjennomsnittet i befolkningen for øvrig.

Rems narrativ ble på dette punkt ukritisk brakt videre av litteraturkritikerne. En av dem var Arild Linneberg som i sin omtale tilbød Klassekampens lesere (12.9.2009) følgende resyme av Rems okkupasjonsfortelling: «Han (Bjørneboe) rømte til Sverige for å unnsnippe arbeidstjenesten, noen krigshelt var han ikke. I Stockholm holdt han lag med en erkekonservativ gjeng av tyskvennlige antroposofere, mange med affinitet til nazismen, som vennen Karl Brodersen.» I et tilsvarende svar (19.9.) korrigerer Rem Linnebergs synspunkt: Brodersen hadde representert en «mellomposisjon» mellom nazisme og antinazisme med en «ambivalens overfor motstandskampen». Morgenbladets anmelder Erik Bjerck Hagen hevdet for sin del at «hele bokens essens, dens helt sentrale påstand» er at antroposofene «hadde aldri klart å bli gode nordmenn under krigen, og de maktet det heller ikke» i etterkrigstiden. «På sitt mest kraftfullt oppsummerende er Rem i følgende avsnitt om situasjonen i årene etter krigen. Avsnittet fanger egentlig inn hele bokens essens, dens helt sentrale påstand: '[Antroposofene] hadde aldri riktig

klart å bli gode nordmenn under krigen, og de maktet det heller ikke nå.'» Ingen ville ifølge Bjerck Hagen bli antroposof av å lese denne biografien, «men Rem formidler sine antipatier med så ørsmå skjeve smil at det ikke stenger for en gjennomgående saklighet» (Morgenbladet, 11.9.2009).

Disse avsnittene hos Rem og hans litteraturkritikere beror på to påstander: (1) at antroposofene under krigen ikke var «gode nordmenn», og (2) at antroposofene heller ikke var «gode nordmenn» etter krigen. Heller ikke den andre påstanden belegges i Rems bok. At antroposofene ikke var en del av «den kollektivismen» som preget etterkrigstiden, er godt mulig, men det var i tilfelle en reservasjon overfor den hegemoniske, sosialdemokratiske kollektivismen som de hadde felles med en rekke liberalt innstilte grupper og personer i så vel Høyre som på den kulturradikale venstrefløy. At sammenstillingen av disse to påstandene skulle fange «hele bokens essens», vil være å underkjenne bokens verdi.

At Kaj Skagen og andre personer på antroposofisk hold følte et visst behov for alternative synspunkter, er vel slik sett egentlig ikke så underlig, men historieprofessor Narve Fulsås så det ikke slik: «Eg trur dei fleste som ikkje har hatt spesielt god kjennskap til antroposofi og antroposofar, og som trudde dette var fenomen som bare levde som sekulariserte relik i steinerskulane, er blitt sjokkerte over kampanjen mot Bjørneboe-biografien. Kaj Skagen sette tonen i Dag og Tid-meldinga: Ingen som ikkje er med oss, skal fortelje kven vi er: Her gjeld ikkje lovene for vanleg argumentasjon, dokumentasjon og meningsutveksling, her gjeld lovene for identitetspolitikk og religionskrig.» (Morgenbladet, 18.12.2009)

Jan-Erik Ebbestad Hansen, professor i idéhistorie, hadde ved lanseringen av bind 1 av Bjørneboe-biografien hevdet at antroposofenes samfunnskritikk på 1950-tallet var «påfallende», idet han la til: «Man kan forstå kritikken av Ap-

statens autoritære sosialisme og krigsoppgjøret. Men når bakteppet er en desinteressert holdning under okkupasjonsårene, ser det ikke så pent ut.»

Men hvem er så Jan-Erik Ebbestad Hansen i denne sammenheng? I etterordet takkes Ebbestad Hansen som en av bokens fagkonsulenter. Han var tidligere en stor beundrer av Aasmund Brynildsen, en viktig skikkelse i det antroposofisk orienterte miljøet, men vendte senere ham og miljøet ryggen. I *Da Norge mistet dyden* (2011), om striden omkring Agnar Mykles *Sangen om den røde rubin* (1957), underminerer Ebbestad Hansen med sin utilsørte aggressive holdning til sentrale skikkelser fra den verdikonservative fløy («Den annen front») den akademiske standard i en i andre henseender verdifull studie. Helt stødig var vel heller ikke professorens dømmekraft da han som redaktør for bokverket *Tro tanke* (1998-2000), plasserte Quisling som hovedperson på forsiden av bindet om norsk idéliv 1940-2000, for Quisling var ifølge Hansen «helt sentral i norsk idéhistorie».

I 2012 fikk Ebbestad Hansen tildelt dobbeltrollen som forfatter og fagansvarlig for artiklene om antroposofi i *Store Norske Leksikon*. Cato Schiøtz, som frem til da hadde hatt posisjonen som fagansvarlig på dette feltet, ble samtidig fjernet etter et oppslag i *Ny Tid* om et påstått antroposofisk nettverk med forgreninger inn i *Store Norske*. Det var, så vidt jeg har skjønnet, ikke kommet innsigelser mot disse artiklene i kommentarfeltene. Men argumentet var at i *Store Norske* skulle ikke artiklene skrives av personer som ble antatt å stå for nær de aktuelle oppslagsord. Da *Ny Tid* skrev at steinerbevegelsen «styrer *Store Norske*», svarte nytilsatt hovedredaktør Anne Marit Godal at hun umiddelbart ville «ta affære»: «Jeg kan ikke stå inne for at nettleksikonet har en slik faglig slagside. Det blir en del av min jobb å rydde opp i saker som dette» (*Ny Tid* 11.3.2011). Ett år senere var Ebbestad Hansen innsatt som ny fagansvarlig, ledsaget av Godals presisering: «Hvem som helst kan være forfattere i vårt

leksikon, også Cato Schiøtz. Men det som er nytt, og som skiller oss fra Wikipedia, er at vi nå har mest mulig objektive fagansvarlige.» (Ny Tid, 27.1.2012) Men en må spørre seg: Når en først fjerner en fagansvarlig fordi vedkommende ansees som partisk på feltet, er det da rimelig å erstatte vedkommende med en person som riktignok er professor, men utvilsomt er partisk, men fra en negativ kant?

Ebbestad Hansen har siden skrevet en rekke artikler om antroposofiske emner i *Store Norske*, bl.a. om Rudolf Steiner. Oddvar Granly, som hadde skrevet den tidligere artikkelen om Rudolf Steiner i *Store Norske*, hevder i «Om Rudolf Steiner i Store Norske Leksikon. Finn 15 feil!» (Libra 3/2013) om Ebbestad Hansens nye versjonen: «Her er faktafeil, omtrentligheter, bastante og misvisende påstander med tynt belegg, sladder og skjevheter.» Jeg overlater den videre diskusjon på dette punkt til Granly, men lar det bli med en av Granlys påpekninger. Av professor Ebbestad Hansen får vi i *Store Norske* vite at den første «Waldorfschule» ble åpnet i 1919 i Frankfurt. Det er feil. Den ble, som det korrekt står i Wikipedia, åpnet i 1919 i Stuttgart. (Skolen i Frankfurt kom i 1951.) (PS. Denne ene feilen ble korrigert umiddelbart etter at mitt foredrag. Ebbestad Hansen var blant tilhørerne.)

Ebbestad Hansen har på det antroposofiske feltet beveget seg fra «like» til «dislike». «Ingen sprer som kjent så megen mørke som den som har sett lyset.» *Store Norskes* omdømme er vel strengt tatt lite tjent med å holde seg med slike fagansvarlige.

6. Avsakralisert Steiner

Rudolf Steiner var som filosof interessant, men heller ikke mer enn det. Dag Østerberg har nylig påvist et indre slektskap mellom Steiner og Sartre som frihetsfilosof, Trond Berg Eriksen har dokumentert Steiners grep om Nietzsche,

osv. Det viser Steiners betydning, jeg vil si: relative filosofiske betydning. Han har som filosof gitt et bidrag til det 20. århundres idéliv, men heller ikke mer. I noen henseender tenkte han tanker det skulle gå atskillige tiår før andre grep og videreførte på sin måte, så som i kritikken av den tradisjonelle, industrielle vekstmodell, forsvaret for et biodynamisk landbruk og en ensidig naturvitenskapelig orientert medisin. I andre henseender var Steiner dypt preget av sin tid, egentlig generende dypt preget, med et ganske naivt begrep om vitenskap. Her var han representativ for sin tid, altfor representativ. Å tilegne seg Steiners lære i dag uten å reflektere inn hans begrensede vitenskapsforståelse fører galt av sted – til kulturell isolasjon. En steinerbevegelse som vil utvikle seg fra subkultur til motkultur, må ta et kritisk oppgjør med Steiner, slik det på kritisk hold har skjedd i den sosialistiske bevegelsen i forhold til Marx, der en, i noen miljøer i det minste, skånselsløst har kastet over bord gammelt skrapgods, for desto sterkere å forsvare de elementer som fortsatt har bærende kraft.

Jeg avslutter med å gi ordet til Göran Rosenberg, svensk samfunnsdebattant og forfatter, prisbelønnet i 2012 for sin bok om faren David Rosenbergs reise fra Auschwitz, *Ett kort uppehåll på vägen från Auschwitz*. Grunnen til at Rosenberg gjennom snart 40 år vedvarende har interessert seg for antroposofisk virksomhet, er ikke Steiners teori -- om den kan Rosenberg fortsatt svært lite --, men det er antroposofenes praksis: «Det är föreställningen, människosynet om man så vill, som för mig är det centrala. Att den i mitt fall baserar sig mera på tro än vetande gör den inte mindre central, om än en smula otidsenlig. Vi lever i en tid då begreppet människosyn har fått något flummigt och oventskapligt över sig. Vem behöver en människosyn när vi idag kan få syn på människans innersta beståndsdelar? Vem behöver en människosyn när vi äntligen 'vet' vad en människo är? (...) I den föreställning om vad en människa är som så starkt genomsyrar antroposofins praktik och som från tid till annan tycks

få sin bekräftelse i den, är varje människa en slumrande gnista, en eld att tändas, ett andligt frö att utveckla. Det är en praktik ur hvilken jag genom åren hämtat mycken inspiration och lärdom och vars syn på människan i viktiga avseenden stämmer överens med min egen.»